

De kinderen en de honden¹

Ik was ooit te gast bij een 'leren en vieren weekend' van het OJEC, waar in een lezing over de avondmaalsliturgie de Didachè werd aangehaald:

Laat niemand eten of drinken van uw dankzegging [eucharistia] behalve hen die in de naam van de Heer gedoopt zijn. Want de Heer heeft gezegd: 'Geef het heilige niet aan de honden' (9:5).

Dit leidde tot een stevige discussie in de zaal. Een van de joodse deelnemers voelde zich door de tekst beledigd. Was hij, omdat hij niet gedoopt was, een hond? Is dat hoe christenen joden zien? Hoewel dit een begrijpelijke reactie was gezien het feit dat in het verleden de Kerk helaas joden regelmatig afschilderde als honden,² deed deze respons op dat moment de inleider en de andere christelijke aanwezigen geen recht. In het vuur van de discussie werd voorbijgegaan aan een aantal belangrijke zaken, zoals datering en context van de betreffende tekst, en van de specifieke situatie waarin deze tekst tijdens dat weekend werd aangehaald. Laten we daarom tekst en context eens nader beschouwen.

Ten eerste de datering en de context. Volgens de huidige stand van wetenschap is de Didachè al in de eerste eeuw ontstaan, volgens sommigen zelfs al voor het Nieuwe Testament tot stand was gekomen.³ De auteur van de Didachè verwoorde niet het standpunt van hedendaagse christenen, maar gaf een liturgische richtlijn voor de vroege Kerk die nog volop op zoek was naar haar identiteit. De genoemde uitsluiting betrof overigens ook niet per se joden, maar alle niet-ingewijden. Daar konden ook bijvoorbeeld de ongedoopte familieleden van de aangesprokenen toe behoren.

Ten tweede de bron van het citaat. De auteur haalt hier een uitspraak van Jezus aan die onder andere ook voorkomt in het evangelie van Matteüs 7:6.⁴ Ik citeer volgens de Nieuwe Bijbelvertaling:

Geef wat heilig is niet aan de honden, want ze komen terug om u te verscheuren; gooi uw parels niet voor de zwijnen, want ze vertrappen die met hun poten.

¹ Deze bijdrage is een licht bewerkte versie van een deel van mijn inaugurele rede "*Juwelen in een mestvaalt of parels voor de zwijnen: over de waarde van joodse bronnen voor christelijke theologen*", Kampen 2007 (te downloaden via https://www.academia.edu/6905537/Juwelen_in_ee_n_mestvaalt_of_parels_voor_de_zwijnen_over_de_waarde_van_joodse_bronnen_voor_christelijke_theologen).

² Zie bijv. K. Stow, *Jewish Dogs. An Image and Its Interpreters*, Stanford 2006.

³ Zie bijv. A. Milavec, 'When, Why, and for Whom Was the Didache Created? Insights into the Social and Historical Setting of the Didache Communities', in: H. van de Sandt (red.), *Matthew and the Didache. Two Documents from the Same Jewish-Christian Milieu?*, Assen/Minneapolis 2005, 63-84. Zie voor een recente discussie over achtergrond en datering H. van de Sandt & D. Flusser, *The Didache. Its Jewish Sources and its Place in Early Judaism and Christianity*, Assen/Minneapolis 2002, 48-52.

⁴ De uitspraak komt in iets andere vorm ook voor in het Evangelie van Thomas, spreuk 93. Volgens de vertaling van mijn Kamper collega R. Roukema, *Het evangelie van Thomas*, Zoetermeer 2005: "Geef het heilige niet aan de honden, anders gooien ze het op de mesthoop. Werp de parels niet voor de varkens, anders maken ze het [...]."

Deze uitspraak van Jezus is onderwerp geweest van veel discussie onder nieuwtestamentici. Behalve de vraag naar de betekenis, gaf ook de vorm aanleiding tot onderzoek. Een van de problemen is namelijk de schijnbare asymmetrie in de twee versdelen. Een belangrijk kenmerk van de Semitische poëzie is het parallellisme, waarbij in twee versregels hetzelfde wordt gezegd in iets andere bewoordingen. Hier lijkt die parallellie mank te gaan doordat wel het 'geef niet' en het 'gooi niet' en 'aan de honden' en 'voor de zwijnen' aan de regel voldoen, maar 'wat heilig is' en 'parels' onvergelykbare elementen lijken te zijn. Er is daarom voorgesteld om de tekst zo te veranderen dat er wel een goede parallellie ontstaat.⁵ Men ging daarbij uit van een Aramees origineel waarbij de letters van het woord dat vertaald is met 'het heilige' ook gelezen kunnen worden als 'neusring'.⁶ Dat levert weliswaar een mooie parallellie op, met sieraden in beide versdelen, maar het maakt de tekst niet echt begrijpelijker. Bovendien moet een dergelijke aanpassing van een tekst altijd een laatste noodgreep zijn. Eerst moet alles in het werk gesteld worden de tekst te begrijpen zoals hij is overgeleverd. Laten we daartoe nog eens een poging doen met behulp van de Hebreeuwse bijbel en enkele vroeg-joodse bronnen.

We beginnen met het zoeken naar een mogelijk verband met de Hebreeuwse bijbel. De metafoor van het heilige en de honden komt daarin niet voor, maar wel een wetstekst die beide elementen in zich heeft. In het gedeelte over regels en wetten in het boek Exodus staat in hoofdstuk 22 vers 30 een verbod om vlees te eten van een dier dat door een roofdier is gedood.⁷

Leef als mensen die aan mij gewijd zijn. Eet geen vlees van een dier dat door een roofdier is gedood; dat moet je aan de honden geven.

De motivatie voor het verbod tot eten van het ongeoorloofde vlees is Gods wil dat zijn volk heilig is. In het Hebreeuws staat er *וְאֵלֶיךָ יִשְׂרָאֵל וְאֵלֶיךָ יִשְׂרָאֵל* 'U zult mij heilige mensen zijn'. Het vlees moet echter wel op de een of andere manier uit de weg geruimd worden en een efficiënte manier om dat te doen is door het voor de honden te werpen.

De tekst uit Matteüs is als het ware een gespiegelde weergave van deze regel. In de Exodustekst staat een positief geformuleerd gebod: geef wat onheilig is aan de honden. In de Matteüstekst staat daarentegen een negatief geformuleerde regel: geef wat heilig is niet aan de honden. De tekst uit Marcus die voor 12 augustus op het leesrooster staat formuleert het iets anders: "het is niet goed het brood van de kinderen af te pakken en het aan de honden te voeren" (Marcus 7:27). Maar ook daar gaat het om dat wat bedoeld is voor een uitverkoren groep, niet te geven aan buitenstaanders.

Hoe interpreteerden nu de Targoems, de Aramese bijbelvertalingen, deze tekst uit Exodus? In Targoem Neofiti, een oude Palestijnse Targoem op de vijf boeken van de Tora,⁸ is de tekst als volgt vertaald:⁹

⁵ Met name door onderzoekers uit de school van de *Sprache Jesu Forschung*. Zie bijv. G. Schwarz, 'Matthäus 7,6a', *Novum Testamentum* 14 (1972), 18-25.

⁶ *אֵלֶיךָ* of *אֵלֶיךָ* = 'iets wat heilig is', en *אֵלֶיךָ* = 'oor- of neusring'.

⁷ Zie voor een bespreking van dit vers het commentaar van mijn oud-collega C. Houtman, *Commentaar op het Oude Testament. Exodus*, 3 delen, Kampen 1986-1996, III.237-239.

⁸ Volgens de ontdekker van het handschrift, L. Díez Macho, stamt de tekst in zijn huidige vorm uit de 1^e of 2^e eeuw van de gewone jaartelling, maar is het materiaal grotendeels voorchristelijk. Zie L. Díez Macho, 'The Recently Discovered Palestinian Targum. Its Antiquity and Relationship with the Other Targums', *Supplements to Vetus Testamentum* 7 (1960), 222-245, m.n. 236. Deze aanname is later van verschillende zijde bekritiseerd, zie bijv. Z. Safrai, 'The Targums as Part of Rabbinic Literature', in: S. Safrai e.a. (red.), *The Literature of the Sages. Second Part: Midrash and Targum, Liturgy, Poetry, Mysticism, Contracts*,

U zult een volk van heiligen zijn voor mijn naam. Eet geen vlees dat gescheurd is van een dier dat gedood is in het veld; dat moet je de honden toewerpen of je moet het slijten aan de vreemdeling uit de heidenen die lijkt op een hond.

Vooraf het tweede deel is hier interessant. De honden worden twee keer vertaald, eerst letterlijk en dan allegorisch als 'de vreemdeling uit de heidenen'.¹⁰ In een margelezing is de letterlijke vertaling zelfs helemaal weggelaten, waardoor de identificatie 'hond = heiden' compleet lijkt. In een verklarende glosse bij het woord 'dier' staat daar:

een wild dier dat neergeworpen ligt op het open veld; dat moet je niet eten, je moet het geven aan een heiden.

Deze interpretatie van de honden als heidenen is waarschijnlijk gebaseerd op een schrift-met-schrift-verklaring door een combinatie van deze tekst met Deuteronomium 14:21a waar staat:¹¹

U mag geen vlees eten van dieren die dood gevonden zijn. Laat het aan de vreemdelingen die bij u in de stad wonen, of verkoop het aan een buitenlander. Want u bent een volk dat aan de HEER, zijn God, gewijd is.

Als deze intertekstuele lezing van de Aramese bijbelvertaler inderdaad, zoals ik denk, de reden is voor de gelijkstelling dan haalt dat in zekere zin de scherpe kantjes van de weinig complimenteuze vergelijking af. Men krijgt de indruk dat de Aramese bijbelvertalers de hond niet zozeer opvatten als een verachtelijk dier – ten onrechte wordt vaak gesuggereerd dat voor joden in de oudheid de hond het toppunt van onreinheid was¹² – maar meer als een wezen dat niet gebonden is aan spijswetten en dus het voedsel wat ongeschikt is voor de joden mag eten. Vlees wat op zich goed is, maar voor de joden om een of andere reden ritueel verboden, mag wel ten nutte gemaakt worden door het als hondenvoer te gebruiken of door het te verkopen aan een niet-jood.

Zoeken we nu eens verder in de rabbijnse literatuur, dan blijkt ook elders de combinatie van het heilige en de honden voor te komen, met name in de regelgeving

Inscriptions, Ancient Science and the Languages of Rabbinic Literature, Assen [etc.] 2006, 243-278, m.n. 269-270.

⁹ R. le Déaut, 'Targumic Literature and New Testament Interpretation', *Biblical Theology Bulletin*, 4 (1974), 243-89, m.n. 247. Voor de tekst zie A. Díez Macho, *MS. Neophyti 1. II Exodo*, Madrid/Barcelona 1970, 147. Voor een bespreking van de tekst zie ook B. Barry Levy, *Targum Neophyti 1. A Textual Study. Vol. 1, Introduction, Genesis, Exodus*, Lanham [etc.] 1986, 403-404.

¹⁰ De andere Palestijnse Targoems, Targoem Pseudo-Jonathan en de Fragmenten Targoems, hebben dezelfde dubbele interpretatie als Neofiti. Zo'n dubbelvertaling komt in de Targoems wel vaker voor als de te vertalen tekst daartoe aanleiding geeft. Meestal is dan echter het omgekeerde het geval, namelijk dat de Hebreeuwse tekst een metafoor bevat die dan wordt uitgelegd door de vertaler, terwijl hier een letterlijke tekst allegorisch wordt geïnterpreteerd.

¹¹ Dit soort verklaring is bekend in de rabbijnse literatuur onder de naam כִּי־צִא בּוֹ בַּמִּקּוֹם אַחֵר 'als vergelijkbaar in een andere tekst'.

¹² Zie voor opvattingen over de hond in de het vroege jodendom bijv. J. Schwarz, 'Dogs in Jewish Society in the Second Temple Period and in the Time of the Mishnah and the Talmud', *Journal of Jewish Studies* 55/2 (2004), 246-277.

rond het mogelijke afkopen van geloften.¹³ Als voorbeeld nemen we Misjna Temoera 6:5, waar staat:

Gewijde gaven kunnen niet worden afgekocht om ze aan de honden te voeren.

Het Hebreeuwse woord dat hier vertaald is met 'gewijde gaven' is hetzelfde woord als dat gebruikt is in de Exodustekst voor de omschrijving van Gods volk, namelijk שְׂדֵי קָדֵשׁ 'dat wat heilig of gewijd is'. Dat wat gewijd is mag in geen enkel geval aan de honden gevoerd worden, zelfs niet als het eerst is afgekocht.¹⁴ Dit komt al heel dicht in de buurt van de aangehaalde Didachè tekst. Immers, het brood van het avondmaal is niet zomaar brood, het is een gewijde gave.

We borduren voort op de metafoor van de honden uit de Didachè en Matteüs. Er staat in de evangeliën nog een ander verhaal waarin honden een rol spelen. Het komt voor in Matteüs en Marcus.¹⁵ Een niet-joodse vrouw komt bij Jezus om hulp te vragen voor haar dochter die gekweld wordt door een demon. In eerste instantie negeert Jezus haar en weigert haar te helpen, omdat, zo zegt hij, hij alleen gezonden is naar de verloren schapen van het volk Israël. Wanneer ze blijft aandringen zegt Jezus (Marcus 7:27-28):

“Eerst moeten de kinderen genoeg te eten krijgen; het is niet goed om de kinderen hun brood af te pakken en het aan de honden te voeren.” De vrouw antwoordde: “Heer, de honden onder de tafel eten toch de kruimels die de kinderen laten vallen.”

De tekst suggereert dat het brood staat voor Jezus' helende en lerende missie voor het volk Israël. Die gift moest niet verspild worden aan buitenstaanders. Jezus bedient zich in dit verhaal van een beeld dat blijkbaar in zijn tijd gemeengoed was. Hoewel er geen directe parallellen bekend zijn, kunnen we dat opmaken uit het feit dat er geen enkele uitleg bij gegeven wordt en dat de vrouw, getuige haar bijdehante antwoord, perfect begreep wat hij bedoelde. Het evangelie verhaalt verder dat het geloof van de vrouw Jezus roerde en dat hij het meisje genas.

De gelijkstelling 'hond = heiden' die we zagen in Targoem Neofiti nodigt uit om ook in dit verhaal 'honden' te lezen als 'heidenen'. Dat de kinderen moeten worden geïnterpreteerd als het volk Israël is al duidelijk uit de context. Maar ook in de Hebreeuwse Bijbel en in de rabbijnse literatuur wordt het volk Israël regelmatig beschreven als kinderen. Zie bijvoorbeeld Jeremia 31:9b:

Want ik ben voor Israël een vader, en Efraïm is mijn eerstgeboren zoon.

Het woord 'brood' staat in de rabbijnse literatuur meestal voor wetsonderricht. Hier, in Matteüs, lijkt het een meer algemene betekenis te hebben als Gods genadegaven. Als we deze drie betekenissen nu in de Marcustekst substitueren dan komt er te staan:

¹³ Zie H. van de Sandt, “Do Not Give What is Holy to the Dogs” (Did 9:5D and Matt 7:6A). The Eucharistic Food of the Didache in its Jewish Purity Setting’, *Vigiliae Christianae* 56 (2002), 223-246, m.n. 230-236.

¹⁴ Ook in Qumran is regelgeving gevonden die moet voorkomen dat gewijd voedsel terechtkomt bij honden. Zie Van de Sandt, “Do Not Give What is Holy to the Dogs”, 236. Hij verwijst daar naar *Miqsat Ma'ase ha-Tora*, 4QMMT 58-62.

¹⁵ Matteüs 15:21-27, Marcus 7:24-30.

Het is niet goed om de genadegaven die bestemd zijn voor Israël af te nemen en ze aan de heidenen te geven.

Dat komt al milder en redelijker over, te meer daar Jezus daarna besloot de vrouw toch te helpen omdat hij haar grote geloof zag. Marcus wilde met dit verhaal kennelijk laten zien dat voor Jezus de heiden dus vooral de ongelovige was, en niet per se degene die onbesneden of etnisch niet-joods was. En, tja, als de term hond dan toch nog beledigend moet worden opgevat, dan is de stand bij de joods-christelijke dialoog door dit verhaal over Jezus en de niet-joodse vrouw nu dus 1-1. In een open dialoog gaat het er echter niet om elkaar vliegen af te vangen, maar om met een welwillende instelling te proberen elkaars tradities te begrijpen.

Dineke Houtman, 3-7-2018